

KÁOSZHARCRA FEL!

A teremtés mint küzdelem az Ószövetségben

Varga Gyöngyi

ORCID: 0009-0007-5550-351X

DOI: 10.56037/978-963-646-400-4.13

Evangelikus Hittudományi Egyetem

egyetemi docens

E-mail: barakagyongyi@gmail.com

A „káoszharc”, az életet fenyegető erők leküzdése az ószövetségi szentírók szerint Izrael Istenének, az egyetlen Úrnak a hatáskörébe tartozik. A teremtés nem egyszeri esemény, hanem folyamat: ezért a rend létrehozása és fenntartása JHVVH részéről szüntelen küzdelmet jelent. Az ószövetségi teremtésteológia, illetve a szabadítás teológiája (exodus) is magában foglalja a mélységvizek, illetve a nagy tenger strukturálását és megszelídítését. A káoszt mitikus lények jelenítik meg, amelyeket az ókori Kelet hagyománya értelmében Izrael Istenének is le kell győznie. A babiloni fogság után azonban Leviatán, Rahab és a többi káoszszörny egyre inkább történelmi entitásokká, politikai nagyhatalmak jelképeivé válnak.

Kulcsszavak: káoszharc / creatio continua / creatio ex nihilo / teremtésmítosz / kozmogónia / Enúma elis / Leviatán és Rahab / káoszvizek / zsoltárok / Deutero-Ézsaiás / Exodus / káoszelmélet

LET’S FIGHT CHAOS!

Creation as Combat in the Old Testament

Chaoskampf, the overcoming of the forces that threaten life, is the responsibility of the God of Israel: the one LORD, according to the Old Testament writers. Creation is not a single event, but a continuous process, and therefore the establishment and maintenance of order is a ceaseless struggle for YHWH. In the Old Testament, both the theology of creation and the theology of redemption (Exodus) involve the structuring and domestication of the waters of the deep or the big sea. Chaos is represented by mythical creatures which, in the tradition

of the ancient East, the God of Israel must also overcome. After the Babylonian captivity, however, Leviathan, Rahab and the others become more and more historical entities, signs for great political powers.

Keywords: chaoskampf / creatio continua / creatio ex nihilo / creation myth / cosmogony / Enuma Elish / Leviathan and Rahab / waters of chaos / Psalms / Deutero-Isaiah / Exodus / chaos theory

Ki áll a helyzet magaslatán?

A bibliai emberek életérzését alapvetően meghatározta a tapasztalat, hogy a földi lét veszélyes, a megsemmisülés szüntelenül fenyeget. Háborúk, terror, elnyomás, járványok, természeti csapások, egyéni és közösségi krízishelyzetek, kiszámíthatatlan, tervezhetetlen jövő: ki a felelős azért, hogy a teremtet világ nincs biztonságban?

Az Ószövetségben lépten-nyomon felbukkan a teológiai gondolat, miszerint a világban folyamatosan jelen lévő félelmetes, pusztító erőt Izrael egyetlen, világtelmentő Istenének kell(ene) legyőznie vagy legalább kordában tartania. A zsoltáros így könyörög: „*Serkenj fel! Miért alszol, Uram? Ébredj föl, ne taszíts el végképp! Miért rejtet el orcádat, miért felejtet el nyomorúságunkat és ínségünket?*” (Zsolt 44,24–25) E mondatok sürgető felszólítások. Kétségbeesett emberek nyers hangnemben kéri számon az Örökkévalót: miért nincs a helyzet magaslatán? Ha Isten félrefordul, lankad a figyelme, inaktívnak tűnik a világban, az már azonnal okot adhat a káosz-erőknek a támadásra!¹ Isten a távolságával, elérhetetlenségével az ellenfél malmára hajtja a vizet. Éppen ezért válik égetővé a kérdés: Hol van Isten, amikor baj van? Hogyan van jelen a félelmetes, ellenséges hatalmak háborgása közepette? Vajon JHVVH mindenhatósága nem terjed ki arra, hogy egyszer s mindenkorra rend legyen?

A „káoszharca”, az életet fenyegető erők leküzdése a szentírók szerint egyértelműen Izrael Istenének hatáskörébe tartozik. De mi is eredendően a káosz? A görög eredetű kifejezés (χάος) az ókori hellén kozmogóniában,² természetfilozófiában

¹ Sok írásmagyarázó mutatott rá a panaszzsoltárok sajátos retorikájára. A teremtő és szabadító Isten iránti bizalom különös megnyilatkozásaként értékelhetjük a krízishelyzetben lévők nyers, udvariatlan, türelmetlen imádságait. Lásd ehhez a témához: BRUEGGEMANN 2008; 2012, 467–474. o.; KARASSZON 2021, 39–40. o.

² A kozmogónia az ókortól kezdve a világmindenség keletkezésére, az égitestek kialakulására, rendjére és fejlődésére vonatkozó vallásbölcseleti és tudományos elképzeléseket foglalta magában. Napjainkban elsősorban tudományos hipotézisek, elgondolások sokaságát értjük alatta. Nem keverendő össze a fogalom a kozmológiával, amely ma a világmindenséggel mint összefüggő egésszel, annak tér- és időbeli szerkezetével foglalkozó tudomány, a csillagászat egyik ága.

gyökerezik; eredetileg tátongó ürességet, szakadékot, mindent elnyelni készülő mélységet, illetve örvényt jelentett. Nyilvánvaló, hogy a fogalom a héber (bibliai) gondolkodásmódtól némileg eltérő világlátást tükröz, jóllehet minden korban, kultúrában valós tapasztalatunk a rendezett, strukturált létformák felbomlása, a zűrzavar, fejetlenség, felfordulás.

Ez az alapélményünk szorosan hozzátartozik a *conditio humanához*. Folyamatosan arra készítet, hogy megpróbáljunk úrrá lenni a kaotikus helyzeteken. Kísérleteink odaig vezettek, hogy a múlt század utolsó harmadában megszületett egy új tudományág: a káosz kutatás.³ Ez óriási paradigmaváltást hozott a tudományok szinte minden területén. Jelentőségét ma már sokan a kopernikuszi fordulathoz vagy a relativitáselmülethez mérik.⁴ Különösen is a csillagászat és a meteorológia tudományterületein vált fontossá a felismerés, hogy a világegyetem „viselkedése” sokkal kevésbé jelezhető előre, mint azt eddig gondoltuk. A kozmosz komplex, dinamikus valóság, amely egyaránt magába öleli a káoszt és a rendezettséget is. A káoszelméletet – ahogyan ma összefoglalóan nevezik – olyan kaotikusan viselkedő rendszerek vizsgálata nyomán fogalmazták meg, amelyekben a véletlenszerűség a rendszer érzékeny belső dinamikájából ered.⁵

A folyamatosan teremtő Isten

Az ószövetségi szerzők, bár még nem hallottak káoszelmületről, pillangóhatásról, nagyon is érzékenyen viszonyultak a körülöttük zajló jelenségekhez, a természet világában és a történelmi, társadalmi folyamatokban tetten érhető változásokhoz, krízishelyzetekhez. Megfigyeléseiket, sokrétű tapasztalatukat teológiai reflexiókkal kapcsolták össze.

Fontos gondolatként kristályosodott ki meglátásuk: Isten határtalan szuverenitása nem statikus. Mindenhatóságát éppen ezért nem valamiféle mozdulatlan állandósággént juttatják kifejezésre, hanem azt hangsúlyozzák, hogy Isten folyamatosan

³ Magyar nyelven elérhető irodalom: GLEICK 1999; FOKASZ 1997; 2003; SZÉPFALUSY–TÉL 1982; TÉL–GRUIZ 2002.

⁴ GLEICK 1999, 16. o.

⁵ Edward Norton Lorenz nevéhez fűződik a felismerés, hogy egy kaotikus dinamikai rendszer időbeli fejlődése rendkívül érzékeny a kezdeti feltételekre, s ezért válik egy idő után indeterminisztikussá. Az a meglátás, hogy apró változások a kezdeti feltételekben – véletlenszerű folyamatok pozitív visszacsatolásai révén – a rendszer hosszú távú működésére nagy hatással vannak, illetve megváltoztathatják azt, „pillangóhatás” néven vált közismertté. Sarkított megfogalmazásban a pillangó egy szárnycsapása a föld túlsó végén akár tornádót is okozhat. Közérthető módon FIAM 2021 igazíthat el minket a káosz kutatás területén; a fraktálokról, a pillangóhatásról is olvashatunk benne.

jelen van a világmindenség életében, formálja és transzformálja a teremtetett valóságot – teremtményeivel együttműködve. A *creatio continua* Isten számára elsőrenden éber figyelem, küzdelem, részvétel, aktív hatalomgyakorlás.⁶

A bibliai Izrael tanúságtételeiben a valóság érzékelését mindig összekapcsolta Isten teremtető-fenntartó munkájának és szabadító tetteinek, vagyis az emberi történelemben való eseményszerű beavatkozásának bizonyosságaival. Ezek az átélt élmények, isten-tapasztalatok vagy éppen várakozások, remények váltak teológiai beszédmódjának alapjává. Mindig újabb és újabb felismerések, vallomások társultak a régiek mellé.

A tér-idő kontinuumban szüntelenül formálódó közösségekben, a nemzedékekben a történelmi emlékezet nem egzakt tényeket őrzött meg,⁷ így soha nem vált élessé a határ a „megtörtént” és a „megtörténhetett volna” között. Ezért a teológiai beszéd Izraelben számos műfaji formát öltött magára. Mégis, a tanúságtételeknek alapvetően két kategóriájával találkozunk az Ószövetségben: a költői-mitikus és a prózai-történelmi irodalmi formával és nyelvezettel. Különösen izgalmas, hogy a mítosz történetivé válása és a történelem mitizálása egyszerre, kétirányú folyamatként érhető tetten a szövegekben.⁸

⁶ GOLDINGAY 2006, 692–707. o. Érdekes módon a magyar teremtés szavunk is kettős értelemmel bír, hasonlóan más európai nyelvekhez: a főnév egyaránt kifejezi Isten cselekvését, amely nyomán létrejött a világmindenség, ugyanakkor magát az eredményt is: a teremtetett világot, amelyben szüntelenül lüktet, pezseg, áramlik az élet. A nyelv komplexitása is segítségünkre van tehát, hogy érzékelhessük és belásuk a teremtés folyamatosságát. A *creatio continua* igazi szépségében a 104. zsoltár érzéletes költői képeiben bomlik ki előttünk. Egy mondatot emelek ki az imádság végéről: „Ha kiárasztod lelkedet, új teremtmények keletkeznek, és megújítod a termőföldröket.” (Zsolt 104,30) Lásd GOLDINGAY 2006, 692–694. o.

⁷ Sok félreértés adódott már abból, hogy a bibliaértelmezésben a felvilágosodás korától uralkodóvá vált történelemszemléletre alapozunk, és csupán azt tekintjük igaznak, ami történelmi tényekkel bizonyítható. Így olyasmit akarunk számonkérni az ószövetségi szerzőktől, ami nem volt eredeti intenciójuk. Fontos tudatosítani, hogy a Szentírás nem történelemkönyv, nem beszámoló, hanem tanúságtétel.

⁸ Az első: a mítosz történetivé formálása megfigyelhető például a zsoltárokból vagy a próféta iratokban, amelyekben az Izraelt fenyegető nagybírodalmak, idegen népek, politikai ellenfelek mitikus káoszserőként tűnnek föl (pl. Zsolt 46; 96; Ez 29,3–5; 32,2–8). A második: a történelem mitizálása tetten érhető például Deutero-Ézsaiás prédikációiban, amelyek a Babilonból való hazatérés történelmi eseménysorát a teremtésmítoszokból ismerős metaforákkal, koncepciókkal beszélik el (pl. Ézs 43,14–21; 48,20–21; 49,9–13). Izrael a mítosz műfaját a létmegértés és világmagyarázat fontos eszközének tekintette, integrálta beszédmódjába. A bibliai szerzők ugyanakkor tisztában voltak a történelem „természetével” is. Az ókori Kelet világában és vallási tradíciói között elsőként vallották meg JHVH történetiségét. Következésképpen állították: Izrael Istene nem egy távoli, égi hatalmasság, statikus, teremtése iránt részvétlen fenség, hanem élő és ható Úr, aki népével és a világgal együtt maga is „történik”, Izrael történelemszemléletéről és JHVH „történetiségéről” lásd: KARASSZON 2021, 53–76. o.; 2002, 62–71. o.

Mítosz, káoszharc, „teomakhia”, kozmogónia

A Biblia első tizenegy fejezete Izrael JHVH-val való közös történetének „előhangja”. A kezdet(ek) univerzális horizontján helyezik el a szentírók és szerkesztők a partikuláris (nép)történetet. Ez amolyan „nagyotál” kameraállás, innen közelítenek rá az elbeszélők Ábrahám ősatya elhívására (1Móz 12), majd végigvezetnek egy úton, amelyen nemzedékről nemzedékre bontakoznak ki az Ábrahámnak adott ígéretek és megszületik egy nép.

Az eredetre vonatkozó tudás „rögzítéséhez” és átadásához a mítosz műfaját találták a legalkalmasabbnak a szentírók. Az „előhang” az ember szinte minden létkérdését magába öleli: Honnan jövünk, ki teremtett, mi a dolgunk a világban? Ki az a másik: a segítőtárs, a teremtménytárs? Miért van bűn, hogyan harapózik el a gonoszság, és mik a következmények? Miért nem értjük meg egymást, mire van és mire nincs teremtményi mandátumunk?

E mítosz műfajú magyarázatok közül a teremtés- és az özönvíz-elbeszélés az ókori Keleten lényegében „kötelező irodalomnak” számított. Éppen ezért Izrael őstörténetében is helyet kellett hogy kapjon, annál is inkább, mivel a Kr. e. 6–5. században az Izrael körében formálódó irodalmi hagyományok erős kölcsönhatásba kerültek a tágabb kulturális, vallási kontextussal.

Hermann Gunkel *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit* című, 1895-ben megjelent monográfiájában⁹ részletes vizsgálatnak veti alá az Ószövetség teremtés-teológiai koncepcióit az ókori Kelet irodalmi hagyományainak összefüggésében. Elsősorban is a babiloni teremtésmítosz, az *Enúma elis*¹⁰ szövegére épít, hiszen a 19. század végén még egyáltalán nem állt rendelkezésre nagy számú forrásanyag az ókori Kelet, Közel-Kelet területéről. Azóta már világossá vált, hogy Izraelre nagyobb és tartósabb hatással voltak a közvetlen szomszédságának, Kánaán földjének vallási, kulturális hagyományai, amint arra például az ugariti (Rasz-Samra) királyi archívum feltárása során előkerült irodalmi anyagból is következtethetünk.¹¹

⁹ GUNKEL 1895.

¹⁰ Az akkád nyelvű epikus mítoszt a szöveg két kezdő szaváról nevezték el: „Amikor fönt...” Eredetileg hét agyagtáblán rögzítették, táblánként nagyjából száztizenhét-százhetven sor közötti terjedelemben. A szövegre 1849-ben találtak rá a lerombolt ninivei királyi könyvtár ásatási munkái során. A sumer-babiloni ékírásos szöveg igen elterjedt volt, legkorábbi verzióját a Kr. e. második évezred végére teszik a kutatók, a további régészeti kutatások azonban a mítosz számos töredékét hozták felszínre. Az eredeti szöveg sajnos teljes egészében nem rekonstruálható, az 5. tábla szövege hiányosan maradt csak fenn. A történet a babiloni istenek nemzedékeit mutatja be a teremtés kezdetétől, és Marduk főistenné válását beszéli el. Magyar nyelven a szöveg fordítása kortörténeti, irodalomtudományos információkkal kiegészítve: KOMORÓCZY 1974, 5–45. o.; 1979, 311–342. o.; 1983.

¹¹ SMITH 1994; MARÓTH 1986; CROSS 1997.

Gunkel megítélésai hosszú évtizedekre meghatározták a bibliakutatás irányát a teremtésteológia tekintetében. A kötet első felében az úgynevezett papi teremtéselbeszelés (1Móz 1,1–2,4a) szövegének háttérében rejtőző mitologikus koncepciókat veszi vizsgálat alá, részletesen elemezve az Ószövetség költői szövegeiben megjelenő káoszszörnyekre történő utalásokat is. Megállapítja, hogy irodalmi függés mutatható ki az *Enúma elis* mítosz és a Genézis könyvének papi teremtés mítosza között: 1Móz 1 az akkád szöveg „judaizált változata”. Gunkel szerint mindkettőben összekapcsolódik egymással a teremtés és a káoszharca (Gunkel nyomán elterjedt kifejezésként: *Chaoskampf*) motívuma. Úgy vélekedik, hogy a mélység vize (héberül: *ṭhōm*) a babiloni Tiamat istenségre vonatkozó referencia, akit Marduk győzött le.¹² Ezt a koncepciót veszi át a szentíró, hogy bizonyítsa Elohimnak a káosz fölötti hatalmát.¹³

David Tsumura meggyőzően mutatta ki *The Earth and the Waters in Genesis 1 and 2* című monográfiájában,¹⁴ hogy a mélység vizének 1Móz 1-ben nincs isteni státusza, nincs szó a *ṭhōm* perszonifikációjáról. A genezisbeli teremtés mítosz elbeszélője ismeri ugyan a babiloni tradíciókat, és egyes elemeiket kreatívan fel is használja, ám ő maga autentikus teremtestörténetet alkot, és kritikus távolságot vesz az ókori keleti irodalmi „mintáktól”.

1Móz 1-ben tehát nincs szó az istenek harcáról (ezt jelenti a görög *teomakhia* kifejezés), ugyanakkor vannak olyan ószövetségi szövegek, amelyekben a teremtésről, illetve az újat teremtésről alkotott elképzelésekhez a küzdelem motívuma is hozzátartozik. Elsősorban zsoltárokra gondolhatunk: a világ rendjének megszilárdítása úgy valósul meg, hogy JHVH legyőzi ellenségeit, a káoszerőket. A 89. zsoltárban ezt olvassuk:

„Uram, Seregek Istene! Ki olyan erős, mint te, Uram? Hűséged körülvesz téged! Te uralkods a dühöngő tengeren; ha hullámai tornyosulnak, te lecsendesíted őket. Te zúztad szét Rahabot, halálra sebezve; erős karoddal szétszórta ellenségeidet. Tied a menny, tied a föld is, te hoztad létre a földkerekséget és azt, ami betölti. Te teremtettél északot és délt, a Tábór és a Hermón a te nevedet zengi. Hatalmas a te karod, kezed erős, jobbod felséges.” (Zsolt 89,9–14)

¹² Az *Enúma elis* mítoszban a preegzisztens káoszt az Apszu nevű édesvíz és a Tiamat nevű sós víz alkotja. Marduk isten legyőzi Tiamatot, a tenger istennőjét. Tiamat testét kettévágja, és két darabjából formálja az eget és a földet. Marduk teremtményként a babiloni főisten lesz. A kánaáni Baal-ciklus hasonló koncepciót mutat, ebben arról olvasunk, hogy Baal isten legyőzi Jamot, a tengeristent, majd Mót (a pusztulás istene) felett is diadalmaskodik. Erről lásd: TSUMURA 1989, 45–65. o.; 2015, 547–555. o.; ROUTLEDGE 2010, 71–74. o.; RÖMER 1991, 268–269. o.

¹³ GUNKEL 1895, 112–120. o.

¹⁴ TSUMURA 1989.

Ez az archaikus, mitikus képeket felelevenítő liturgikus himnusz JHVH-t ünnepli, aki az egyetlen, erős Isten. Ő egyedül képes a dühöngő tengeren és a benne lakozó félelmetes káoszszörnyön (Rahabon) is uralkodni. A szentíró kellő merészséggel és meglehetősen innovatív módon nyúl a káoszharc témájához. Mindezt nem öncélúan teszi, hanem azért, hogy bizonyosságát adja a Seregek Urába vetett feltétlen bizalmának.¹⁵

Gyakran alkalmazzák a szentírók a rend megteremtésének metaforájaként az ókori Keleten széles körben ismert képet: a győztes istenség királyi trónját a vizek fölé helyezi. Ezzel teljessé válik az uralomgyakorlás a teremtett világ fölött. Erre is hozhatunk példát a zsoltárok közül. A kánaáni háttérű, a Baal-mítosz nyelvezetét szinte szó szerint adaptáló 29. zsoltár¹⁶ így láttatja JHVH-t és királyi hatalmát: „Az Úr hangja zeng a vizek fölött, mennydörög a dicsőséges Isten, az Úr, a nagy vizek fölött. [...] Az Úr trónol az áradat fölött, ott trónol az Úr, az örökkévaló király.” (Zsolt 29,3.10)

Még néhány szó a papi teremtéselbeszélésről

1Móz 1,1–2,4a különleges „programszöveg”, egy nyitány, amelyet a Héber Biblia kanonizációs folyamata során tudatosan az iratgyűjtemény legelejére helyeztek. Izrael hitvallása értelmében Isten (Elohim) teremő szava nyomán lépésről lépésre (napról napra) állt elő a rendezett világ. Ezt visszhangozza a 33. zsoltár 8–9. verse is: „Féljen az Úrtól az egész föld, rettegjen tőle a világ minden lakója, mert amit ő mondott, meglett, és amit parancsolt, előállott.” A papi teremtéselbeszélés nem hagy kétséget afelől, hogy Isten teljes autonómiával cselekszik.¹⁷

¹⁵ A teomakhia téma öszövétségi előfordulásával kapcsolatban lásd: TSUMURA 2022, 474–491. o. Itt csak azt jegyzem meg, hogy az archaikus teomakhiaeszmé, vagyis az „istenek harca” gondolat leginkább a tíz csapás elbeszélésében (2Móz 7–12) érhető tetten. Ré napisten inkarnációja: a fáraó és JHVH, Izrael Istene között a konfliktus lényegét az élet fölötti kontroll gyakorlása jelenti. A tíz csapás feszes irodalmi struktúrába rendezett kompozíció, amelyben a hatalom természetét tárja föl a szentíró. A Nílus vízének vérré válása egyértelmű jelzés arra, hogy a fáraó nem tudja szavatolni az ország termékenységet, az élet szent folyója tisztátalanná válik. A kilencedik csapás, a sötétség teológiai „hadüzenet” Ré napistennek, aki nem tudja felragyogtatni uralkodói szimbólumát. Az egyiptomi elsőszülöttek elpusztulása pedig a fáraó dinasztíájának végét jelenti. A csapások során mindinkább megkérdőjeleződnek az egyiptomi istenkoncepciók. Ezzel együtt az olvasó tanúja lesz a kozmikus és társadalmi rend felbomlásának. A tíz csapás Isten részéről a fáraó megátalkodottságára adott válasz: JHVH időlegesen felfüggeszti a teremtés rendjét, és a káoszt „odairányítja” a fáraóhoz és annak uralkodási területére. Ugyanakkor egy fontos megkülönböztetést tesz: Izrael közösséget kivonja a pusztító erők hatóköréből, a héberek Gósen földjén biztonságban lehetnek a káosz tombolása közepette.

¹⁶ Lásd e témáról: KARASSZON 2004.

¹⁷ Lásd ehhez a témához bővebben: WALTON 2008, 48–63. o.

Ám a szentíró szerint Isten nem szünteti meg egyszer s mindenkorra, nem törli el végképp a káoszt, illetve a mélység vizeit, hanem megfékezi, keretek közé szorítja azt. Nem a végérvényes megsemmisítés, hanem sokkal inkább a megszelídítés, „domesztikálás” a szándéka. A teremtés lényegében a szétválasztás, elkülönítés, átrendezés aktusainak sorozata. Az elbeszélés szerint három lépésben, az első három napon történik meg a szétválasztás művelete. Isten először a sötétség és a világosság (1Móz 1,3–5), majd a felső vizek és alsó vizek (1,6–8), végül a tenger és a szárazföld (9–10) „kontrasztkategóriáiba” rendezi a világot. Az idő és a tér strukturálása után a teremtés negyedik, ötödik és hatodik napján ugyanakkor már a berendezés, benépesítés feladatát végzi.¹⁸ Elohim azért cselekszik, hogy lakóhellyé alakítsa a teremtet. Az ember számára a földi világ jelenti majd az otthont, életteret, amely lakójától feladat- és felelősségvállalást is kíván.

Teológiai indoka van annak, hogy 1Móz 1 teremtéselbeszélésében nem találkozunk egy „klasszikus” kozmikus harc leírásával. A szentíró eleve tényként kezeli Elohim felsőbbrendűségét, mindenek fölött álló hatalmát. Izrael Istenének nincs és nem is lehet riválisa. Ez fontos üzenet a babiloni száműzetésben élő, majd a hazatérés után Jeruzsálemben újrakonstruálódó zsidó közösségek számára.

Ugyanakkor azonban a káoszharca ókori keleti koncepcióinak egyes jellegzetes elemei azért felsejlenek a bibliai teremtésmítosz szövegében. Két ponton is láthatjuk ezt. Egyrészt 1Móz 1,2-ben, ahol azt olvassuk, hogy Elohim lelke (*ruah*) lebegett a vizek felett. A mélység vize (*t'hôm*) az ókori világkép értelmében a teremtet világ veszélyes zónája, amely sötét, zavaros és feneketlen. A szárazföldet – a lapos földfelszínt – erős oszlopok tartják a káoszvizek fölött.¹⁹ Ez garanciát jelent arra, hogy a lakott föld nem süllyed bele a káoszba. A teremtés folyamatának kezdetén, amikor még csak a mélység vizei hömpölyögnek, Elohim „első lépésben” oltalmat, védelmet biztosít ahhoz, hogy a születendő világ terében háborítatlanul jöhessenek létre az élet keretei, formái. Azzal, hogy a mélység fölött ott lebeg, „levitál”, vibrál Isten élettereje, azt membránként lezárja, a fenyegető áradat nem tud onnan kitörni.

A papi teremtéstörténetben 1,21-ben is találunk egy „óvatos” utalást a káoszerőkre:

¹⁸ A teremtés harmadik napján, a szárazföld előállása után Elohim növényeket sarjasztott, ezzel az állatok és az ember életfeltételeit teremtette meg (1,11–13). A negyedik napon az első szétválasztási feladathoz igazodva az égi világot rendezi be Isten az égitestekkel (1,14–19), az ötödik napon a vizek elkülönítése nyomán nyitva áll a lehetőség arra, hogy az ég és a tenger állatai benépesítsék e területeket (1,20–23), majd a hatodik napon már jöhetnek a szárazföldi állatok és az ember, hiszen készen áll számukra a földi élettér (1,24–31).

¹⁹ A költői szövegekben és zsoltárokban gyakori szófordulat ez. 1Sám 2,8: „Mert az Úréi a föld oszlopai, rájuk helyezte a földkerekséget.” 104,5: „Szilárd alapokra helyezte a földet.” Lásd még: Zsolt 93,1; 96,10; 119,90.

„És megteremtette Isten a nagy víziállatokat, a vizekben nyüzsgő különféle úszó élőlényeket...” A nagy vízi állatok (héberül: *ha tanninim ha g’dolim*) itt bizonyára gyűjtőfogalom, a szerző nem részletezi a tengeri élőlényeket, ám az egyértelmű, hogy a *tannin* egy kigyószerű lény, amely jól ismert a kánaáni mitológiából.²⁰

A mélység vizei, a tenger nem istenségek, hanem rendezetlen anyagi valóságok. A nagy tengeri állatokat is Isten alkotja, és bármilyen félelmetesek is a hajózáshoz nem szokott, a tengertől irtózó izraeliek számára, Isten helyet ad nekik a teremtésében, és törődik velük: „*Ott van a nagy és széles tenger! Számtalan lény nyüzsg benne: kisebb és nagyobb állatok. Ott járnak a hajók, és a Leviatán, amelyet azért formáltál, hogy játszadozzál vele.*” (Zsolt 104,25–26)

Víz, víz, víz...

A bibliai emberek nem tudtak absztrakt fogalmakban gondolkodni, ezért a teremtés kiindulópontját a számukra egyik legfélelmetesebb tapasztalatban: az életteleniség „ősállapotában” ragadták meg. Az 1Móz 1,2-ben olvasható, nehezen visszaadható szójáték: *tōhu vá bōhu* első tagja, a *tōhu* formátlanságot, rendezetlenséget, kietlen földet, gondozatlanságot jelent (5Móz 32,10), a *bōhu* pedig pusztaságot, ürességet (Ézs 34,11; Jer 4,23). A két fogalom így, párban a sivárság állapotát írja le, a hiányzó (élet)rend, a tartalom- és jelentésnélküliség szituációját.²¹

Isten elsődleges teremtő cselekedetének a szentírók nem az anyag, hanem a rend létrehozását tekintették. A formátlan összeviesszaság, a sötét anyag már ott volt a kezdetkor. Éppen ezért a semmiből való teremtés (*creatio ex nihilo*) teológiai koncepciója az ószövetségi teremtéselbeszélések tükrében nem állja meg a helyét. Maga a gondolat elég késői, csupán a Makkabeusok 2. könyvében említik explicit módon: „...tekints az égre, és nézz a földre és mindarra, ami rajta van! Gondold meg, hogy Isten semmiből teremtette, és az emberi nem is ugyanígy keletkezett.” (2Makk 7,28)²²

A bibliai emberek számára a pusztaság képe mellett a hömpölygő nagy víz is a rendezetlen, élheteretlen teret jelentette.²³ Izrael világképében – az ókori Kelet népeihez hasonlóan – a tenger és a nagy folyók, a hullámozó, áradó víztömeg jeleníti meg első rendben a káoszt. Ugyanakkor – paradox módon – a víz az élet alapfeltétele is, nélkülöz-

²⁰ ROUTLEDGE 2010, 71–72. o.

²¹ A két kifejezés alapos lingvisztikai elemzését lásd: TSUMURA 1989, 17–43. o.

²² A téma biblikus megközelítéséhez lásd: ROUTLEDGE 2010, 78–83. o.; WATSON 2005; TSUMURA 2022.

²³ Az első teremtéselbeszélés szerzője a vízre fókuszál (1Móz 1,2.4–9.20–22), míg a második, az úgynevezett jahvista hagyományban (1Móz 2,4b–25) a sivatagos, az élet feltételeit nem biztosító tér a kiindulópont (1Móz 2,5–6).

hetetlen kincs, Isten népe számára maga az áldás.²⁴ Kétarcúsága, vagyis eltető és pusztító tulajdonságainak feszültsége a lét ambivalenciáját jelzi, sőt magának Istennek a természetét is: ő egyszerre a megnyilatkozó és elrejtőző, a kegyelmes és a félelmetes Isten.

Az ókori emberek praktikusán gondolkodtak: ha a víz(tömeg) a helyén van, a neki kijelölt korlátok között, akkor bármilyen félelmetes is, az életet szolgálja. Amennyiben ez nem teljesül, az egyet jelent a káosszal. A 104. zsoltár szerzője a mélység vizeivel kapcsolatban így fogalmaz: „*Határt szabtal nekik, nem léphetik át, nem önthetik el újból a földet.*” (Zsolt 104,9) Minden bizonnyal az özönvíz-elbeszélésre (1Móz 6–9) történik itt erős utalás.²⁵

Különös, hogy a két legfontosabb teológiai témakör: a teremtés és a szabadítás hagyománya egyaránt kapcsolódik a vízhez, pontosabban az óriási víztömeg „strukturálásához”, kontrollálásához. Mózes első és második könyvében valójában három történettel, leírással találkozunk, amelyekben a „nagy vizek” kapnak fontos szerepet. Az első a papi teremteselbeszélés (1Móz 1,1–2,4a), majd néhány fejezettel később az özönvíz-narratíva (1Móz 6,1–9,17), valamint Mózes 2. könyvében az átkelés a Nádas-tengeren (2Móz 14,1–31). Ez utóbbi esemény költői reflexiója, hálaéneke ágyazott újraelbeszélése 2Móz 15,1–21-ben olvasható Mózes, illetve Mirjám énekeként. A Zsoltárok könyve és Deutero-Ézsaiás (Ézs 40–55) hasonló költeményekben visszhangozzák a teremtés- és szabadításteológiai gondolatokat.²⁶ Az ószövetségi emberek hitének horizontján JHVH szabadítása, megmentő irgalma végső soron új teremtést jelent.

²⁴ A héber nyelvben az áldásra használt főnév (b^ʾrakah) jelentésmezőjébe beletartozik a víztározó kifejezés is. A száraz évszakban, sivatagos vidéken az élet biztosítékát, az ember boldogulásának, jövőjének feltételét jelentették a vízgyűjtő medencék, ciszternák. A 65. zsoltár 10–11. versében ezt olvassuk: „*Gondoskods a földről, megöntöződ, nagyon meggazdagítod, Isten patakja tele van vízzel. Gabonával látod el az embereket, így gondoskods a földről. Barázdáit megitatod, göröngyeit elegyengeted, záporosóval porhanyítod, növényzetét megáldod.*”

²⁵ A tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen foglalkozzunk az özönvízmitosszal. A bibliai szerzők az ókori Kelet „nagy” mitikus elbeszéléseit (Atrahaszisz-, Gilgames-eposz) lényegében egy tantörténeté formálták át, hangsúlyt adva annak az etikai témának, hogy az ember felelős a világ jó rendjéért. Az emberi bűn megnyitja annak lehetőségét, hogy a teremtés újra visszahulljon a kezdeti káoszstádiumba. Lásd ehhez a témához a *WiBiLex* szócikkének irodalomjegyzékét: BAUMGART 2005.

²⁶ Gazdag szakirodalma van e témának, a teljesség igénye nélkül csupán néhányat említek: BLENKINSOPP 2018; STUHLMUELLER 1970; EVERSON–KIM 2009. A 77. zsoltár 17–21. versei költői megfogalmazásban reflektálnak a kivonulásnarratívára: „*Láttak téged a vizek, ó, Isten, láttak a vizek, és megremegtek, a mély vizek is reszkettek. A felhők ontották a vizet, a magas fellegek mennydörögtek, nyilaid pedig cikáztak. Mennydörgésed hangzott a forgósízelben, villámok világították be a világot, reszkett és rengett a föld. Utad a tengeren át vezetett, ösvényeid a nagy vizeken, lépteid nyoma nem látszott. Mint nyáját, úgy vezetted népedet Mózes és Áron által.*” Az ugariti Baal-eposzról is ismert vallási képzetek minden különösebb nehézség nélkül utat találtak a zsoltárimádságba. Baalt Kánaán földjén eredetileg viharistenséggént tisztelték, villámokkal a kezében ábrázolták a sztléken.

Káoszszörnyek, sárkányok, kígyók...

A bibliaolvasónak elsőként bizonyára *Leviatán*, a kígyószerű lény jut eszébe a káoszszörnyek kapcsán. Az Ószövetség költői szövegei Isten titokzatos teremtményeként utalnak rá, amely a mélység vizeiben lakik.²⁷ A bibliakutatók többsége *Lotannal*, a Baal-mítosz tekergő kígyószörnyével (sárkányával?) azonosítja.

A Baal-mítosz úgy írja le Lotant, mint hétfejű szörnyet.²⁸ Erre utalást találunk a 74. zsoltár 14. versében, amelyben az imádkozó Isten ősidőkben véghez vitt csodáit hivatkozik: „*Te zúztad szét a Leviatán fejeit, és a puszta népének adtad eledelül.*” Thomas Römer felhívja a figyelmet, hogy a 74. zsoltár 13–17. verseiben összesen hétszer szerepel a „te” személyes névmás Istenre vonatkoztatva. Szerinte a hetes szám itt a káoszszörny hét fejét sejteti.²⁹

Jób könyvének 40–41. fejezetében az Örökkévaló a *Behemót*³⁰ mellett a Leviatánnal példálózik mint az embert ámulatba ejtő, „fantáziadús” teremtményeivel. Jób könyvének költői „leírása” a krokodilra illik. Ez a lény meglehetősen vad, vigyázni kell vele: „*Nyúlj csak hozzá, majd nem gondolsz többé a harcra!*” (Jób 40,32) Ézsaiás könyvének „apokaliptikus” szövegegyységében (Ézs 24,27) is elének kerül ez a káoszlény egy ítéletpróféciához kapcsolódva: „*Azon a napon megbünteti az Úr kemény, nagy, erős kardjával Leviatánt, a gyors kígyót, Leviatánt, a tekergő kígyót, és megöli a tengerben lakó szörnyeteget.*” (Ézs 27,1) Itt azonban az ókori Kelet mitikus kígyója (sárkánya?) a metaforikus teológia értelmében már Assíria és Egyiptom gögös hatalmának „kódja” lesz, elveszti eredeti funkcióját. A fogság utáni zsidó hagyományban irodalmi, retorikai eszközzé szelídülnek a káosz mitikus képei.

Rahab valószínűleg Leviatán egy másik elnevezése, ám ez a kifejezés Biblián kívüli forrásokban nem fordul elő.³¹ A héber *rhb* ige dühöngést, tombolást, nagyozást is jelent. Az Ószövetség költői szövegeiben találkozunk a főnévvel, amely valamiféle káoszszörnyre utal (Jób 26,12; Zsolt 89,11). Más szövegek historizálják, politikai entitást jelölnek vele, leggyakrabban Egyiptomra vonatkoztatják (Zsolt 87,4; Ézs 30,7; 51,9).

²⁷ A kifejezés igei alakja 'összecsavar', 'tekeredik' jelentést hordoz. Az alábbi igehelyeken találkozunk Leviatánnal: Jób 3,8; 41,1; Zsolt 74,14; 104,26; Ézs 27,1. Ezek közül – ahogyan korábban már utaltam rá – egyedül a 104. zsoltár 26. versében jelenik meg pozitív szereplőként, mint a teremtmény Isten játszótársa. Leviatán a modern héber nyelvben cethalat jelent.

²⁸ Lásd EMERTON 1982, 327–331. o.

²⁹ RÖMER 1991, 268–272. o.

³⁰ A behemót héber kifejezés a *b^hemah* (vadállat) többes számú alakja, nagy testű állatot jelöl, általában a vízilóval azonosítják.

³¹ Jób 26,12; Zsolt 89,10; Ézs 51,9.

Röviden vissza kell még térnünk egy korábban már említett káoszlényhez: a *tan-ním*hoz. A héber kifejezés kígyószerű vízi szörnyet jelent. Ezékiel Egyiptom ellen mondott prófétai kijelentéseiben (Ez 29,3–5; 32,2–8) is használja a motívumot. A fáraó sorsa is az lesz, mint az ősi káoszszörnyé: JHVH kifogja és elpusztítja a hatalmas ellenséget.³²

Izrael számára ezek a káoszszörnyek ugyan félelmetes teremtmények, ám végső soron JHVH szörnyei. A teremtés szüntelen zajló folyamatában a lét rendjéért való küzdelem valódi jelentőségére mutatnak rá, és ezzel együtt arra a meglehetősen kockázatos vállalkozásra, amelyet az Örökkévaló, Izrael egyetlen, „világra szóló” Istene végbevisz, végső céljához elvezet.

Ebben a tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy bemutassam a bibliai Izrael meglehetősen komplex „káoszelméletének” teológiai sarokpontjait. Ezek között legfontosabbnak azt a reményhorizontot nyitó bizonyosságot tartom, ahogyan Izrael megvallja és ünnepli JHVH konstans, dinamikus jelenlétét a teremtésében. Minden sivárság vagy hömpölygő káoszáradat ellenére nemzedékről nemzedékre hirdeti Isten élő, ható, transzformatív valóságát.

Hivatkozott művek

- BAUMGART, Norbert Clemens: Sintflut / Sintfluterzählung. *WiBiLex*, 2005. december. <https://bibelwissenschaft.de/stichwort/11920/>. (Megtekintés: 2025. március 4.)
- BLENKINSOPP, Joseph: *The Beauty of Holiness. Re-Reading Isaiah in the Light of the Psalms*. T & T Clark, London, 2018.
- BRUEGGEMANN, Walter: *A hit a Zsoltárok könyvében*. Ford. Görgey Etelka. Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.
- BRUEGGEMANN, Walter: *Az Ószövetség teológiája. Tanúságtétel, vita, pártfogás*. Ford. Tunyogi Lehel. Exit Kiadó, Kolozsvár, 2012.
- CROSS, Frank Moore: *Canaanite Myth and Hebrew Epics. Essays in the History of the Religion of Israel*. Harvard University Press, Cambridge–London, 1997.
- EMERTON, John A.: Leviathan and ltn: The Vocalization of the Ugaritic Word for the Dragon. *Vetus Testamentum*, 32. évf. 1982/3. 327–331. o.
- EVERSON, Joseph A. – KIM, Hyun Chul Paul (szerk.): *The Desert Will Bloom. Poetic Visions in Isaiah*. SBL, Atlanta, 2009.
- FIAM Regina: Káosz – tegyük rendet körülötte! *TudományON.hu*, 2021. október 26. <https://tudomanyon.hu/kaosz-tegyunk-rendet-korulotte/>. (Megtekintés: 2025. március 31.)

³² „Horgokat akasztok az álladba, pikkelypáncéldhoz ragasztom a Nílusod halait, aztán kirántalak a Nílusodból a Nílusod halaival együtt, amelyek pikkelypáncéldhoz ragadtak.” (Ez 29,4)

- GLEICK, James: *Káosz. Egy új tudomány születése*. Ford. Szegedi Péter – Miszoglád Gábor. Göncöl Kiadó, Budapest, 1999.
- GOLDINGAY, John: *Old Testament Theology*. 2. köt. *Israel's Faith*. IVP Academic, Downers Grove, 2006.
- GUNKEL, Hermann: *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung über Gen 1 und Ap Joh 12*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1895.
- KARASSZON István: *Az Ószövetség fényei*. Mundus Magyar Egyetem Kiadó, Budapest, 2002.
- KARASSZON István: Kánaáni vagy izraeli? A 29. zsoltár az ószövetségi teológiában. In: uő: *Az Ószövetség varázsa*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2004. 214–238. o.
- KARASSZON István: *Az Ószövetség teológiai üzenete*. KRE – L'Harmattan, Budapest, 2021.
- KOMORÓCZY Géza: *A šumer irodalmi hagyomány. Tanulmánygyűjtemény*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- KOMORÓCZY Géza: *Fénylő ölednek édes örömében. A sumér irodalom kistükre*. Európa Könyvkiadó, 1983.
- KOMORÓCZY Géza (szerk.): *Gilgames – Agyagtáblák üzenete. Ékirásos akkád versek*. Ford. Rákos Sándor. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- MARÓTH Miklós: *Baal és Anat. Ugariti eposzok*. Helikon Kiadó, Budapest, 1986.
- FOKASZ Nikosz: *Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban*. Ford. Csákö Mihály et al. Typotex Kiadó, Budapest, 2003.
- FOKASZ Nikosz (szerk.): *Rend és káosz*. Ford. Balázs László et al. Replika, Budapest, 1997.
- ROUTLEDGE, Robin: Did God Create Chaos? Unresolved Tension in Genesis 1:1-2. *Tyndale Bulletin*, 61. évf. 2010/1. 69–88. o.
- RÖMER, Thomas: Teremtés és küzdelem. Egy ószövetségi mítosz újrafelfedezése. *Theologiai Szemle*, XXXIV. évf. 1991/5. 268–272. o.
- SMITH, Mark S.: *The Ugaritic Baal Cycle*. 1. köt. *Introduction with Text, Translation and Commentary of KTU 1.1–1.2*. Brill, Leiden, 1994. (Supplements to Vetus Testamentum 55.)
- STUHLMUELLER, Carroll: *Creative Redemption in Deutero-Isaiah*. Biblical Institute Press, Rome, 1970. (Analecta Biblica 43.)
- SZÉPFALUSY Péter – TÉL Tamás: *A káosz. Véletlenszerű jelenségek nemlineáris rendszerekben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- TÉL Tamás – GRUIZ Márton: *Kaotikus dinamika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.
- TSUMURA, David Toshio: *The Earth and the Waters in Genesis 1 and 2. A Linguistic Investigation*. Sheffield Academic Press, Sheffield, 1989. (Journal of the Study of the Old Testament, Supplement Series 83.)
- TSUMURA, David Toshio: *Creation and Destruction. A Reappraisal of Chaotikampf Theory of the Old Testament*. Eisenbrauns, Winona Lake, 2005.
- TSUMURA, David Toshio: The Creation Motif in Psalm 74:12–14? A Reappraisal of the Theory of the Dragon Myth. *Journal of Biblical Literature*, 134. évf. 2015/3. 547–555. o. <http://dx.doi.org/10.15699/jbl.1343.2015.2780>
- TSUMURA, David, Toshio: The Chaotikampf Myth in the Biblical Tradition. *Journal of the American Oriental Society*, 140. évf. 2020/4. 963–969. o.

- TSUMURA, David Toshio: Creation Out of Conflict? The Chaoskampf Motif in the Old Testament: Cosmic Dualism or creatio ex nihilo. In: Grant Macaskill – Christl M. Maier – Joachim Schaper (szerk.): *Congress Volume Aberdeen 2019*. Brill, Leiden, 2022. *Vetus Testamentum Supplements* 192. 474–491. o. https://doi.org/10.1163/9789004515109_021
- WALTON, John H.: Creation in Genesis 1:1-2:3 and the Ancient Near East. Order out of Disorder after Chaoskampf. *Calvin Theological Journal*, 43. évf. 2008. 48–63. o.
- WATSON, Rebecca S.: *Chaos Uncreated. A Reassessment of the Theme of „Chaos” in the Hebrew Bible*. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2005. (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 341.)